

Agnieszka Fitta-Spelina*

 orcid.org/0000-0001-6467-6905

Wpływ czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Analiza porównawcza Jarosławia i Przemyśla do roku 1772

Impact of city-forming factors on urban development. Comparative analysis of Jarosław and Przemyśl until 1772

Słowa kluczowe: czynniki miastotwórcze, historia urbanistyki, Jarosław, Przemyśl, miasto, rozwój przestrzenny, urbanistyka

Key words: city-forming factors, history of urban planning, Jarosław, Przemyśl, town, spatial development, urban studies

1. WSTĘP

W niniejszym artykule przedstawiono porównanie Jarosławia i Przemyśla – dwóch ośrodków miejskich o średniowiecznym rodowodzie – pod kątem wpływu czynników miastotwórczych na ich rozwój. Współcześnie miasta te znajdują się na terenie województwa podkarpackiego, w ujęciu historycznym w Małopolsce południowo-wschodniej.

Czynniki miastotwórcze to sześć różnorodnych impulsów wpływających na kształt, formę, tempo i charakter rozwoju miasta, zdefiniowanych przez Tadeusza Tołwińskiego w *Urbanistyce* [14]:

- czynnik warunków przyrodzonych – wpływ klimatu, położenia geograficznego i topograficznego, warunków geologicznych, ukształtowania terenu,
- czynnik gospodarczy – uwarunkowania sprzyjające rozwojowi gospodarki i handlu, między innymi zasobność w surowce naturalne i żyzną glebę,
- czynnik warowności (militarny) – obrona życia i dobytku, zapewnienie schronienia i bezpieczeństwa w czasie wojny; czynnik ten często powiązany był z dogodnymi warunkami przyrodzonymi (wzniesienia, bagna, dorzecza),
- czynnik komunikacji – połączenie z innymi miastami, położenie na traktach handlowych, dostępność umożliwiająca wymianę towarów,
- czynnik obyczajowo-prawny – suma przepisów

1. INTRODUCTION

This article presents a comparison of Jarosław and Przemyśl – two towns with medieval origins – from the perspective of the impact of city-forming factors on their development. Nowadays the towns are located in the Podkarpackie Voivodeship, while historically in south-east Lesser Poland.

City-forming factors include six different impulses affecting the shape, form, speed and character of town development, defined by Tadeusz Tołwiński in *Urbanistyka* [14]:

- natural conditions factor – impact of the climate, geographical and topographic location, geological conditions, lie of the land,
- economic factor – conditions favourable for the development of economy and commerce, such as availability of natural resources and fertile soil,
- defensiveness (military) factor – protecting life and property, ensuring shelter and safety during a war; that factor was frequently connected to advantageous natural conditions (elevations, swamps, river basins),
- communications factor – connection with other towns, location on trade routes, accessibility allowing for exchange of goods,
- social-legal factor – sum of rules and standards regulating the town system, both from the spatial (foundation law) and social (judicature) perspective,

* dr inż. arch.

* dr inż. arch.

Cytowanie / Citation: Fitta-Spelina A. Impact of city-forming factors on urban development. Comparative analysis of Jarosław and Przemyśl until 1772. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;58:7–14

Otrzymano / Received: 08.07.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.09.2018

doi:10.17425/WK58URBAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

i norm regulujących ustrój miasta, zarówno pod kątem przestrzennym (prawo lokacyjne) jak i społecznym (sądownictwo),

- czynnik kompozycji urbanistycznej – świadome tworzenie formy i konstrukcji miasta; działalność urbanisty.

Mają one charakter uniwersalny – spotykamy się z ich wpływem niezależnie od kraju, szerokości geograficznej czy kultury. *Tworzą one podstawę konstrukcji i nadają formę tysiącom miast powstających w tak odmiennych warunkach w różnych krajach naszego kontynentu* [14].

2. JAROSŁAW – ZARYS ROZWOJU

Jarosław położony jest w dolinie Sanu, na pograniczu dwóch krain geograficznych: Doliny Dolnego Sanu i Podgórze Rzeszowskiego, a także na skrzyżowaniu dawnych szlaków handlowych: bałtycko-czarnomorskiego i ze Śląska na Ruś.

Według tradycji gród jarosławski został założony w pierwszej połowie XI wieku i wziął swoją nazwę od imienia księcia kijowskiego Jarosława Mądrego. Pierwsze wzmianki o Jarosławiu pochodzą jednak dopiero z 1152 roku i są to zapiski w *Kronice Halicko-Wołyńskiej*, które określają miasto jako gród warowny, należący do księcia halicko-włodzimierskiego [7]. W 1387 roku Jarosław został na stałe przyłączony do Polski przez królową Jadwigę i stał się własnością prywatną rodu Tarnowskich. W późniejszych latach należał do Kostków, Ostrogskich, Sobieskich, Sieniawskich i Czartoryskich [10].

Prawdopodobnie pierwsza lokacja miasta na prawie magdeburskim miała miejsce w 1323 roku. Jarosław stanowił wówczas osadę obronną zlokalizowaną na wzgórzu św. Mikołaja, z powstałym wokoło osadnictwem podgrodziowym i targowym oraz pierwszym, drewnianym kościołem parafialnym. Nie przetrwały jednak żadne dokumenty potwierdzające ten fakt. Niemniej za powyższą hipotezę przemawia fakt, że w latach 1351 i 1370 w źródłach pojawia się wójt jarosławski Michno [7], a funkcja wójta zaś nierozdzielnie wiązała się z prawem niemieckim.

7 grudnia 1375 roku Władysław Opolczyk wydał we Lwowie przywilej lokacyjny, (powtórnie?) nadając miastu Jarosław prawo magdeburskie [7]. W wyniku lokacji nastąpiła translacja osady na inne miejsce – została ona przeniesiona na teren obecnej Starówki, doprowadzając do zmiany układu przestrzennego, gospodarczego i społecznego oraz stwarzając podstawy dalszego rozwoju miasta.

Nowo powstające miasto w swoich założeniach nawiązywało do układu szachownicowego [2, 8], który w przypadku Jarosławia dostosowano do ukształtowania terenu, istniejącej zabudowy i dawnych szlaków komunikacyjnych. Starano się uwzględnić relikty przedlokacyjne i warunki geomorfologiczne odstępując częściowo od regularności. Efektem tych działań były m.in. lokalizacja kościoła parafialnego w działce przyrynkowej w pierzei południowo-zachodniej (zamiast w bloku przekątniowym) oraz lejkowate rozszerzenie ul. Sobieskiego, która wychodzi z rynku przekątniowo;

- urban composition factor – consciously creating the form and construction of the town; urban planning activity.

They are of universal character – we see their influence regardless of the country, geographic latitude or culture. *They create the basis for the construction of and shape thousands of towns founded in diverse conditions in different countries on our continent* [14].

2. JAROSŁAW – OUTLINE OF DEVELOPMENT

Jarosław is located in the valley of the River San, on the borderline between two geographic regions: the Lower San Valley and Podgórze Rzeszowskie [Rzeszow Foothills], as well as at the crossroads of former trade routes: the Baltic-Black Sea one and the one leading from Silesia to Rus'.

Tradition has it that the hillfort in Jarosław was established in the first half of the 11th century, and derives its name from Yaroslav the Wise, prince of Kiev. However, for the first time Jarosław was mentioned in the year 1152 in the records of the *Halych-Vóllhynia Chronicle*, where it was described as a fortified hillfort belonging to the Halych-Volodymyr prince [7]. In 1387, Jarosław was permanently incorporated in the Polish territory by Queen Jadwiga [Hedwig] and became the private property of the Tarnowski family. In later years it belonged to the families of Kostka, Ostrogski, Sobieski, Sieniawski and Czartoryski [10].

The first foundation of the town according to the Magdeburg law might have taken place in the year 1323. At the time, Jarosław was a fortified settlement located on the hill of St. Nicholas, with the surrounding service and trade settlements as well as the first wooden parish church. However, no documents confirming that fact have survived. Nevertheless, the above hypothesis seems to have support in the fact that in the years 1351 and 1370 the sources mention Michno, the alderman of Jarosław [7], and the function of alderman was inseparably connected to the German law.

On December 7, 1375, in Lviv, Władysław of Opole issued the charter privilege (again?) which granted the Magdeburg rights to the town of Jarosław [7]. As a result of the town foundation the settlement was transferred to another site – the area of the present-day Old Town, in consequence leading to changes in the spatial, economic and social arrangement, and creating the basis for a further development of the town.

In its principles the newly-established town alluded to the chequer-board layout [2, 8] which, in the case of Jarosław, was adapted to the lie of the land, existing buildings and the former communications routes. Pre-foundation relics and geomorphological conditions were taken into consideration whenever possible, sometimes at the cost of regularity. It resulted in e.g.: the location of the parish church on the main square plot in the south-west frontage (instead of a diagonal block) and a funnel-like widening of Sobieskiego Street which runs

prawdopodobnie jest również relikw przedlokacyjnej drogi – wiodącej do zamku, ku przeprawie na Sanie [2].

Rozwój Jarosławia do 1772 roku można schematycznie podzielić na trzy części:

- okres średniowiecza – od lokacji do ok. 1550 roku, stopniowy rozwój miasta i zdobywanie znaczenia,
- „złoty wiek” – lata 1550–1650 [11] – okres największego dobrobytu za czasów trzech wielkich właścicieli: Zofii Odrowąż, Anny Ostrogskiej i Anny Alojzy Chodkiewicz,
- schyłek świetności – od 1650 do 1772, zdecydowane spowolnienie rozwoju.

„Złoty wiek” to czasy niezwykłego rozkwitu handlu i słynnych jarmarków, na które przybywali kupcy z całej Europy i z Azji, przywożąc, oprócz rozmaitych towarów, nowinki architektoniczne i kulturowe. Efektem jarmarków było bogacenie się miasta, które pociągnęło za sobą zmianę zabudowy z drewnianej na murowaną, a także wykształcenie się typu kamienicy jarosławskiej, umożliwiającej wygodny handel. To także okres budowania najcenniejszych jarosławskich zabytków – kamienicy Orsettich, opactwa ss. Benedyktynki, kościoła i klasztoru Jezuitów, a także renesansowej przebudowy zamku oraz odbudowy kolegiaty Wszystkich Świętych (po pożarze z 1625 roku).

Początek okresu schyłkowego można wiązać z potężnym pożarem miasta z 1625 roku, który wybuchł podczas sierpniowego jarmarku. Mimo szybkiej odbudowy – m.in. możliwej dzięki wsparciu i przywilejom Anny Ostrogskiej – miasto nie wróciło już do dawnej świetności.

3. PRZEMYSŁ – ZARYS ROZWOJU

Miasto Przemyśl jest położone nad Sanem, na pograniczu Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, w pobliżu przecięcia szlaków handlowych ze Śląska na Ruś i z północy na Węgry. Przemyśl jest uznawany za najstarsze miasto na kresach wschodnich Rzeczypospolitej [4]. Był miastem królewskim w I Rzeczypospolitej, a wcześniej jednym z Grodów Czerwieńskich.

Jeszcze przed lokacją Przemyśl posiadał elementy prawa magdeburskiego, prawdopodobnie wprowadzone za pośrednictwem osiadłych w nim kupców niemieckich [1]. Był osadą targową o kształcie owalnicy [9]. W latach 1340–1344 Kazimierz Wielki zajął ziemię przemyską [10]. Już w 1340 roku wznosił w Przemyślu murowany, gotycki zamek na miejscu starego grodu [4] – na szczycie wzniesienia, górującego nad okolicą. Zapewne uporządkowano wówczas istniejące, stare ruskie miasto [1] – osadę kupiecką, nadając jej regularny układ. Możliwe jest, iż na tej regulacji oparto wprowadzenie lokacyjnego układu szachownicowego [8].

Mimo iż już w 1375 roku powstało w Przemyślu biskupstwo łańskie, efekt starań Kazimierza Wielkiego [10], oficjalne prawa magdeburskie Przemyśl otrzymał dopiero w 1389 roku z rąk Władysława Jagiełły [25]. Lokacyjna część miasta znajduje się na zboczach wzniesienia, na szczycie którego mieści się Kopiec Tatarski. Przemyśl

diagonally from the main square; and possibly also a relic of the pre-foundation road – leading to the castle and towards the ford on the San [2].

Until the year 1772, the development of Jarosław can be schematically divided into three parts:

- the medieval period – from its foundation till app. 1550, a gradual development of the town and gaining in importance,
- the “golden age” – the years 1550–1650 [11] – the time of greatest prosperity under three eminent women-owners: Zofia Odrowąż, Anna Ostrogska and Anna Alojza Chodkiewicz,
- the decline – since 1650 till 1772, definite slowing down in development.

The “golden age” was the period of outstanding flourishing of trade and the famous fairs to which merchants from all over Europe and Asia brought, besides various commodities, architectonic and cultural novelties. The fairs brought wealth to the town, which resulted in wooden buildings being replaced with masonry, as well as the evolution of the Jarosław type of tenement house allowing for comfortable trading. It was also the time when the most valuable Jarosław monuments were erected – the Orsetti tenement house, the convent of the Benedictine nuns, the church and monastery of the Jesuit Order, the Renaissance refurbishment of the castle and the reconstruction of the collegiate church of All Saints (after the fire in 1625).

The decline of the town started after the great fire in the year 1625, which broke out during the August fair. Despite its quick reconstruction – possible e.g. owing to the support and privileges offered by Anna Ostrogska – the town was never restored to its former glory.

3. PRZEMYSŁ – OUTLINE OF DEVELOPMENT

The town of Przemyśl is located on the River San, on the borderline between the Carpathian Foothills and the Sandomierz Valley, close to the crossroads of the trade routes running from Silesia to Rus', and from the north to Hungary. Przemyśl is regarded as the oldest town in the eastern borderlands of the Polish Republic [4]. It was a royal town during the I Republic, and previously it was one of the Cherven Cities.

Even before its foundation, Przemyśl had elements of the Magdeburg rights, probably introduced by German merchants that had settled there [1]. It was an oval-shaped trade settlement [9]. In the years 1340–1344, King Kazimierz Wielki seized the Przemyśl lands [10]. Already in 1340 he erected a Gothic masonry castle in Przemyśl on the site of the old hillfort [4] – on the rise overlooking the area. The existing, old Ruthenian town [1] – trade settlement must have been reorganised then, by giving it a regular layout. It is possible that this regulation was used to introduce the chartered chequer-board layout [8].

Although the Latin bishopric, the result of efforts of Kazimierz Wielki [10], was established in Przemyśl already

otrzymał regularny, ortogonalny układ urbanistyczny nawiązujący do modelu dziewięciopolewego. Centralną część układu stanowi kwadratowy rynek, według Jana Malczewskiego mierzący 2×2 małe sznury [8, 9]. Ze względu na położenie miasta na zboczu wzniesienia, charakteryzuje się on rzadko spotykaną pochyłością. Lokacyjny rynek posiadał wszystkie cztery pierzeje, dzisiejszy brak pierzei zachodniej związany jest z jej rozbiórką w czasach austriackich w celu poszerzenia przestrzeni rynkowej [13].

Funkcję katedry pełnił początkowo drewniany kościół pw. św. Piotra i Pawła, położony ponad miastem, a następnie cerkiew katedralna na terenie zamku [9].

W XV i XVI wieku powstało w Przemyślu wiele ważnych obiektów: murowana, gotycka katedra, ratusz, bożnica, cerkiew katedralna oraz klasztory [4]. Największy rozkwit miasta to wiek XVI i początek wieku XVII. Nastąpił wówczas rozwój handlu, także dalekosiężnego – z Gdańskiem, Rusią. Handlowano przede wszystkim zbożem, płótnem i solą [10]. Na zlecenie starosty Marcina Krasickiego Galeazzo Appiani przebudował zamek w stylu renesansowym. W początkach XVII wieku, w dobie kontrreformacji, do miasta przybyli między innymi jezuita, bonifratrzy i misjonarze. W XVII wieku powstały również inkastelowane klasztory benedyktynek i reformatów, położone poza murami miejskimi, przy traktach biegnących w stronę Krakowa i Lwowa. Z biegiem czasu rozwinęły się przy nich przedmieścia. Najazd Siedmiogrodzian w 1657 roku doszczętnie zniszczył miasto, kończąc okres jego rozkwitu [10].

4. ANALIZA PORÓWNAWCZA – CZYNNIKI MIASTOTWÓRCZE

Czynnik warunków przyrodzonych odegrał decydującą rolę przy lokalizacji obu miast – wybrano wzgórze zapewniające naturalną obronność, położone w pobliżu rzeki.

Pierwszy jarosławski gród, położony na wzgórzu św. Mikołaja, dzięki wysokiej na 30 m skarpie, był z trzech stron (od południa, wschodu i północy) z natury niedostępny. Dodatkowo roztaczał się z niego szeroki widok na nizinne obszary leżące na prawym, wschodnim brzegu Sanu, który zapewniał kontrolę nad okolicą. Również miasto lokacyjne z 1375 roku znajdowało się na wzniesieniu, wygodnie dostępnym tylko od strony zachodniej. Naturalną ochronę od strony wschodniej zapewniał San, który w średniowieczu znajdował się zdecydowanie bliżej miasta niż współcześnie – w późniejszych wiekach położenie to okazało się jeszcze cenniejsze, gdyż pozwalało na transport towarów drogą wodną, między innymi do Gdańska.

W przypadku Przemyśla wybrano lokalizację na wzgórzu położonym na styku Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, nad pasem obniżenia Płaskowyżu Sańsko-Dniestrzańskiego, zwanego tradycyjnie Bramą Przemyską. Dzięki temu strategicznemu położeniu Przemyśl stał się naturalną bramą Wschodu i Zachodu, a jednocześnie cennym miastem warownym, elementem obwodu obronnego Polski.

in 1375, Przemyśl received official Magdeburg rights as late as 1389 from the hands of King Władysław Jagiełło [25]. The chartered part of town is located on the slopes of the hill on the top of which there is the Tartar Mound. Przemyśl was given a regular, orthogonal urban layout alluding to the 9-square model. The central part of the layout is the main square, according to Jan Malczewski measuring 2×2 small cables [8, 9]. Because the town is located on the hillside, its rare characteristic is the slope. The main square of the chartered town used to have all the four frontages; the western frontage missing today is the consequence of it being demolished during the Austrian occupation in order to widen the main square [13].

Initially, the wooden church of St. Peter and Paul, located above the town, served as the cathedral, and later the function was taken over by an Orthodox church within the castle [9].

In the 15th and 16th century, many important buildings were erected in Przemyśl: a Gothic, masonry cathedral, a town hall, a synagogue, an Orthodox cathedral and monasteries [4]. The town had its heyday in the 16th and the beginning of the 17th century. It was then that trade flourished, also long-distance – to Gdańsk and Rus'. The main commodities were corn, linen and salt [10]. The starost, Marcin Krasicki, commissioned Galeazzo Appiani to refurbish the castle in the neo-Renaissance style. At the beginning of the 17th century, at the time of the counter-reformation, members of the Jesuit, the Merciful Brothers and the Missionary Orders arrived in the town. In the 17th century, the castellated monasteries of the Benedictine nuns and the Reformati monks were also established located outside the town walls by the routes running towards Krakow and Lviv. In time suburbs developed in their vicinity. The invasion of Transylvanians in 1657 destroyed the town completely, ending the period of its prosperity [10].

4. COMPARATIVE ANALYSIS – CITY-FORMING FACTORS

The natural conditions factor played a decisive part in selecting a site – both towns were located on hills providing natural defences and lying close to rivers.

The first hillfort in Jarosław, located on St. Nicholas' hill, thanks to a 30 m high cliff was naturally inaccessible on three sides (on the south, east and north). Additionally, it offered a clear view of the lowlands on the right-hand, eastern bank of the San, which ensured control over the surrounding area. The chartered town from 1375 was also located on a hill that could be comfortably approached only from the west. In the east the natural protection was provided by the River San which in the medieval period used to flow much closer to the town than at present – in later centuries the location turned out to be even more valuable, as it allowed for using the waterway to transport goods to Gdańsk, among other places.

In the case of Przemyśl, the site was selected on a hill located in-between the Carpathian Foothills and the Sandomierz Valley, above the San-Dniester Plateau tra-

Czynnik gospodarczo-społeczny związany był z handlową funkcją miast. Jego efektem była ożywiona wymiana handlowa z licznymi miastami, zarówno polskimi, jak i położonymi za granicą, między innymi na Węgrzech i Rusi. Działalność kupiecka przełożyła się na bogacenie się mieszczan, a co za nim idzie – wzrost znaczenia i zamożności miasta. Powstawały obiekty związane z handlem (wagi, sklepy), a także, wznoszone przez bogatych mieszczan, kamienice kupieckie, odbywały się targi i jarmarki. W obu omawianych miastach rozwijało się również rzemiosło i powstawały cechy rzemieślnicze. Były między innymi cechy „drzewne” – stolarze, cieśle, bednarze, kołodzieje oraz „odzieżowe” – szewcy, tkacze, płóciennicy, krawcy, kuśnierze, a także piekarze, cyrulicy, kowale i wiele innych.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju Jarosławia miały przywileje na wolne jarmarki, uzyskane przez Jana Tarnowskiego u Zygmunta Augusta w 1531 roku, które przyciągały do miasta zagranicznych kupców. Na największe jarmarki, trwające nawet 4 tygodnie, przybywało nawet 30 000 ludzi [11]. Odbywały się one trzy razy w roku – na Popielec, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny i na św. Andrzeja; były drugie co do wielkości w Europie, po odbywających się we Frankfurcie nad Menem [12]. Handlowano między innymi skórą, sukniem, jedwabiem, winem, kobiercami i żelazem, a w szkutniach nad Sanem wytwarzano statki zwane galarami.

Z kolei przez Przemyśl kierowano eksport ruskich żup solnych do województw bełskiego, brzesko-litewskiego i podlaskiego, w mieście mieściły się również składy soli transportowanej do Bydgoszczy i Torunia [10]. Handlowano też wołami i zbożem, a w XIV i XV wieku Przemyśl był także ważnym ośrodkiem tkactwa lnianego.

Czynnik warowności miał znaczenie uniwersalne i dotyczył wszystkich ośrodków powstałych w okresie średniowieczna. Od zarania dziejów zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom i ochrona ich dobytku były jednym z głównych powodów zakładania osad, a w późniejszych wiekach – miast. Ośrodki lokalizowano przede wszystkim w miejscach dogodnych obronnie (wzgórza, wzniesienia, dorzecza), co utrudniało atak ewentualnemu najeźdźcy. Jako dodatkowe zabezpieczenie pojawiły się umocnienia obronne, najpierw drewniano-ziemne, następnie ceglane, w okresie renesansu często przekształcane w fortyfikacje bastionowe. Były one również wyrazem zamożności miasta – na ich wzniesienie stać było tylko bogatsze ośrodki.

W Jarosławiu czynnik ten wpłynął przede wszystkim na pojawienie się w panoramie miasta obwodu obronnego: pierwotnie miasto chronione było umocnieniami ziemno-drewnianymi [8], w okresie późnego średniowiecza otoczone zostało murami kamiennymi [15], które z kolei zostały zmodernizowane w okresie renesansu [5].

W przypadku Przemyśla czynnik ten miał większe znaczenie: obejmował nie tylko zapewnienie bezpieczeństwa mieszczanom i ochronę ich dobytku, lecz również obronę terytorium państwa polskiego. Dzięki strategicznemu położeniu Przemyśl był bramą do Zachodu,

ditionally called the Przemyśl Gate. Due to this strategic position, Przemyśl became a natural gateway between the East and the West and, at the same time, a valuable fortress in the fortified defensive perimeter of Poland.

The social-economic factor was related to the commercial function of towns. Its result was a booming trade exchange with numerous towns, both Polish and foreign e.g. in Hungary and Rus'. Merchants' activity translated into the growing affluence of townspeople, and consequently – the increased significance and wealth of the town. Objects related to trade (balances, shops) were built, as well as tenement houses erected by rich burghers; fairs and markets were organised. Moreover, crafts developed and guilds were created in both towns. There were guilds of “wood-workers” – joiners, carpenters, coopers, wheelwrights, and of “cloth makers” – cobblers, weavers, linen-makers, clothiers, furriers, as well as bakers, barbers, blacksmiths and many others.

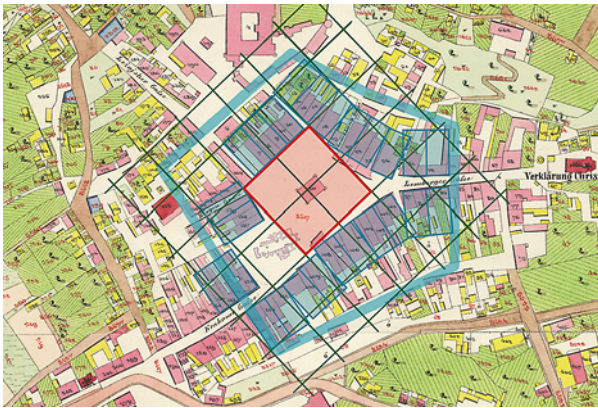
The privileges for free fairs, obtained by Jan Tarnowski from King Zygmunt August (Sigismund Augustus) in 1531, which brought foreign merchants to the town, were of key importance for the development of Jarosław. The largest fairs which lasted even 4 weeks were attended by as many as 30 000 people [11]. They were held three times a year – on Ash Wednesday, the Assumption Day and St. Andrew's day; they were second largest in Europe, after the ones hosted in Frankfurt-am-Main [12]. The traded commodities included: hides, cloth, silk, wine, carpets and iron, and on the San boat-builders made ships called galleys.

Through Przemyśl the salt exported from Ruthenian mines was transported to Bełskie, Brzesko-Litewskie and Podlaskie voivodships; in the town there were also warehouses to store salt then transported to Bydgoszcz and Torun [10]. Other merchandise included oxen and corn, and in the 14th and 15th centuries Przemyśl became an important centre of linen weaving.

The defensiveness factor was of universal significance and concerned all towns founded during the medieval period. Since the dawn of time protecting the inhabitants and their property was among the main reasons for establishing settlements, and later – towns. They were mostly located on convenient defensive sites (hills, rises, river basins), which made it difficult for a possible invader to attack. Additional protection was provided by defensive perimeters, first earth-and-timber, then brickwork, frequently transformed into bastion fortifications during the Renaissance period. They were also a manifestation of the town's wealth – only more affluent towns could afford them.

In Jarosław, that factor resulted in the appearance of the defensive perimeter in the town panorama: initially the town was protected by earth-and-timber ramparts [8], and then in the late medieval period it was surrounded with stone walls [15] which, in turn, were modernised during the Renaissance [5].

In the case of Przemyśl, that particular factor was of even more importance: not only did it involve protecting the burghers and their property, but also defending

Ryc. 1. Jarosław – analiza metrologiczna dawnego miasta lokacyjnego naniesiona na plan katastralny, opracowanie autorki. Kolorem zielonym oznaczono siatkę sznurową, niebieskim – bloki zabudowy i obszar miasta lokacyjnego, czerwonym – rynek

Fig. 1. Jarosław – metrological analysis of the former chartered town superimposed on the cadastral plan, prepared by the author. Green colour indicates the cable grid, blue – building blocks and the area of chartered town, red – the main market

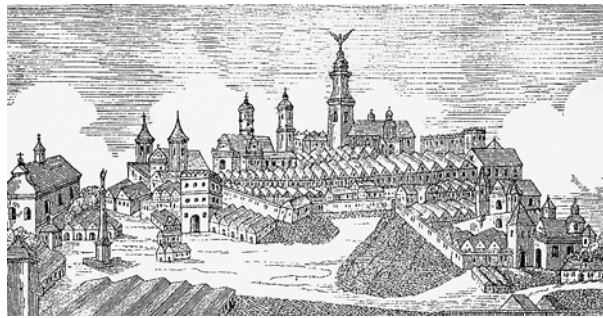

Ryc. 2. Przemyśl – zespół miejski w drugiej połowie XIV wieku, źródło: [16], s. 385. Legenda: a – zamek, b – podzámcze, c – obwarowania miejskie, d – miasto lokacyjne, 1 – budowla pałacowa, 2 – cerkiew, 3, 4 – kościoły

Fig. 2. Przemyśl – the town complex in the second half of the 14th century, source: [16], p. 385. Legend: a – castle, b – bailey, c – town fortifications, d – chartered town, 1 – palace building, 2 – orthodox church, 3, 4 – churches

miastem-twierdzą. Zamek w Przemyślu już w czasach kazimierzowskich pełnił ważną rolę w systemie obronnym Polski [16]. Na znaczenie czynnika warowności wpływało również obronne usytuowanie na zboczu wzniesienia, nad rzeką San, a także powstałe w XVI wieku mury miejskie. Przemyśl był również ważnym wojskowym punktem za czasów Galicji, kiedy to Austriacy przekształcili miasto w trzecią co do wielkości twierdzę pierścieniową w Europie (po Antwerpii i Verdun) [3].

Czynnik komunikacji miał podobnie uniwersalne znaczenie jak warowność. Oba ośrodki znajdowały się przy ważnym trakcie handlowym – ze Śląska na Ruś – i równocześnie przy traktach południkowych (bałtycko-czarnomorskim i na Węgry). Ponadto duże znaczenie miało położenie nad spławną rzeką San, co pozwalało na transport towarów drogą wodną do Torunia, Bydgoszczy i Gdańska. Czynnik komunikacji umożliwił przewóz towarów i wymianę handlową – podstawowe ogniwo rozwoju.

Ryc. 3. Widok Jarosławia z drugiej połowy XVII wieku, grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich

Fig. 3. View of Jarosław from the second half of the 17th century, print in the periodical “Przyjaciel Ludu” from 1846, source: collection of the Orsetti House Museum in Jarosław

Ryc. 4. Widok Przemyśla z XVI wieku – miedzioryt F. Hogenberga z dzieła *Civitates Orbis Terrarum* wydanego przez G. Brauna, źródło: <http://eloblog.pl/polskie-miasta-na-starych-panoramach/> (dostęp: 17.06.2018)

Fig. 4. View of Przemyśl from the 16th century – engraving by F. Hogenberg from the book *Civitates Orbis Terrarum*, published by G. Braun, source: <http://eloblog.pl/polskie-miasta-na-starych-panoramach/> (access: 17.06.2018)

the Polish territory. Owing to its strategic location, Przemyśl was a gate to the West, a city-fortress. Already in the times of King Kazimierz, the castle in Przemyśl served an essential role in the defensive system of Poland [16]. The importance of the defensiveness factor was emphasised by the defensive location on the hillside on the River San, and the town walls erected in the 16th century. Przemyśl was also a vital military point in Galicia, when the Austrian occupying forces transformed the town into the third largest ring fortress in Europe (after Antwerp and Verdun) [3].

The communications factor was of similarly universal significance as defensiveness. Both towns were situated by an important trade route – from Silesia to Rus’ – and at the same time on longitudinal routes (the Baltic – the Black Sea and to Hungary). Additionally, the location on the navigable River San was of vital importance as it allowed for transporting merchandise along the waterway to Torun, Bydgoszcz and Gdańsk. The communications factor made transporting goods and trade exchange possible – and those were the cornerstones of development.

Czynnik obyczajowo-prawny dotyczył przede wszystkim przywilejów; bezpośrednio przyczyniały się one do bogacenia się miast i ich mieszkańców, o czym z pewnością doskonale wiedzieli ich właściciele. Wykorzystywali oni bowiem przywileje również jako ratunek dla miasta po najazdach i klęskach żywiołowych (pożarach, powodziach) – sytuacja taka miała miejsce w Jarosławiu (przywieje Anny Ostrogskiej po pożarach z 1600 i 1625 roku). Nie bez znaczenia jest również działalność fundatorska właścicieli oraz króla – dzięki temu Przemyśl stał się siedzibą biskupstwa, a do Jarosławia przybyli jezuici.

Jarosław korzystał z tak zwanej mili zapowiedniej, która gwarantowała monopol wykonywania handlu i rzemiosła mieszczanom, zapewniając im rynek zbytu [6]. Spośród późniejszych przywilejów na szczególną uwagę zasługuje uzyskanie przez Jarosław 1443 roku prawa składu, zabraniającego obcym kupcom handlu we wsiach sąsiadujących z Jarosławiem.

Na czynnik obyczajowo-prawny wpływał fakt, iż Przemyśl był własnością królewską. Już działania Kazimierza Wielkiego miały decydujący wpływ na wzrost znaczenia przedlokacyjnego jeszcze ośrodka. Król wznosił wówczas gotycki zamek, a miasto zostało siedzibą biskupstwa łacińskiego. Z kolei dzięki przywilejom królewskim w XVI i XVII wieku rozkwitł handel, a Przemyśl stał się jednym z najbogatszych miast w Polsce [16].

Czynnik kompozycji urbanistycznej miał zdecydowanie mniejsze znaczenie niż wymienione powyżej. Dotyczył głównie kompozycji układu urbanistycznego (lokacyjnego), w omawianych przypadkach opartego na regularnym, ortogonalnym planie. W panoramach miast wyraźnie wybijały się dominanty przestrzenne w postaci zamku i kościołów: w Jarosławiu szczególnie odznaczała się kolegiata pw. Wszystkich Świętych (co zaobserwować możemy na widoku miasta z połowy XVII wieku).

W przypadku Przemyśla wyjątkowe położenie na zboczu wzniesienia nad Sanem przełożyło się na malowniczą panoramę miasta, uznawanego za jedno z najpiękniejszych w południowo-wschodniej Polsce [7]. Na opinię tę wpływa również kompozycja samego miasta – mozaika dachów kamienic i strzelistych wież licznych świątyń.

5. PODSUMOWANIE

Wpływ czynników miastotwórczych w analizowanych ośrodkach jest wyraźny i bez wątplenia stanowił podwalinę pod ich rozwój, rzutując na ich formę, tempo rozwijania się, charakter i zamożność. Niektóre czynniki zazębiają się ze sobą – sytuacja ta zachodzi w przypadku czynników gospodarczego i obyczajowo-prawnego, gdzie elementem wiążącym są przywileje związane z handlem i rzemiosłem, a także w przypadku czynników warunków przyrodzonych i warowności, który łączy dogodnie obronnie położenie.

W przypadku analizowanych miast można zauważyć liczne cechy wspólne, które pozwalają na nakreślenie przykładu typowego rozwoju miasta średniowiecznego położonego na ważnym trakcie handlowym, dla którego podstawowymi były czynniki gospodarczo-społeczny

The social-legal factor mainly referred to privileges, as they directly contributed to the growing wealth of towns and their inhabitants, which must have been perfectly obvious to town owners. The latter used privileges to help a town when it had been plundered by invaders or destroyed by a natural disaster (fires, floods) – such a situation occurred in Jarosław (privileges of Anna Ostrogska after the fires in 1600 and 1625). The founding activity of town owners and the king was not without its significance, either – thanks to it Przemyśl became the seat a bishopric, and Jesuits arrived in Jarosław.

Jarosław took advantage of the so called 'mile right' that guaranteed the burghers a monopoly for trade and crafts, ensuring the market for their produce [6]. Among later privileges a particularly valuable one was bestowed on Jarosław in 1443, when the town was granted the storage rights which prohibited outside merchants from trading in neighbouring villages.

The social-legal factor was influenced by the fact that Przemyśl was a royal property. The acts of Kazimierz Wielki already had a decisive impact on increasing the importance of yet pre-chartered town. The king erected then a Gothic castle, and the town became the seat of a Latin bishopric. In turn, thanks to royal privileges granted in the 16th and 17th centuries, trade flourished and Przemyśl became one of the richest towns in Poland [16].

The urban composition factor was of much less significance than those mentioned above. It referred mainly to the composition of the urban (chartered) layout which, in the described examples, was based on a regular, orthogonal plan. Spatial dominants in the shape of the castle or churches stood out clearly in the panoramas of the towns: in Jarosław the collegiate church of All Saints was very characteristic (which can be seen in the view of the town from the mid-17th century).

In the case of Przemyśl, its unique location on a hill slope overlooking the San, translated into the picturesque panorama of the town regarded as one of the most beautiful in south-eastern Poland [7]. That opinion is further enhanced by the composition of the town itself – a mosaic of roofs of tenement houses and lofty spires of numerous churches.

5. CONCLUSION

The impact of city-forming factors in the analysed towns is clearly visible and undoubtedly was a fundamental element of their development affecting their form, speed of development, character and affluence. Some factors overlap – such a situation occurs in the case of the economic and social-legal factors which are linked by privileges related to trade and crafts, or in the case of the natural conditions and defensiveness factors which refer to a convenient defensive location.

In the case of the analysed towns, one can observe numerous features in common, which allow for generating an example of typical development of a medieval town located on an important trade route, based on

(handel i rzemiosło) oraz obyczajowo-prawny (przywileje), a we wczesnym etapie – czynnik warunków przyrodzonych, związany głównie z położeniem miasta lokacyjnego.

the economic-social (trade and crafts) and social-legal (privileges) factors, and at the early stage – the natural conditions factor associated primarily with the location of the chartered town.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Berdecka A. Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333–1370: chronologia i rozmieszczenie. *Przegląd Historyczny* 1974;65(4):593–624.
- [2] Borowiejska-Birkenmajerowa M. Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV). *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* 1972–1976;IX:14–37.
- [3] Chorzępa J. Fortyfikacje, Carta Blanca, Warszawa, 2007.
- [4] Gosztyła M. Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2006; 19:15–18.
- [5] Gottfried K. Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska. Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław, 1939.
- [6] Kus J. Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI–XVII w. *Zeszyty Muzealne* 1996;1:51–70.
- [7] Kus J. Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku. *Muzeum w Jarosławiu*, Jarosław, 1995.
- [8] Malczewski J. Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w. *PWSW, Rzeszów*, 2006.
- [9] Malczewski J. *Przemysł – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*. ProCarpathia, Rzeszów. 2014.
- [10] *Miasta polskie w tysiącleciu*. Praca zbiorowa, tom 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.
- [11] Olszewska J. Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* 1983;X:93–102.
- [12] Starowolski S. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. Z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło. *Wydawnictwo Literackie, Warszawa*, 1976.
- [13] Stojak G. Urok przemyskiego Rynku i dyskusje, które nie milkną. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2011; 29:20–125.
- [14] Tołwiński T. *Urbanistyka*. Tom I. Budowa miasta w przeszłości. *Wydawnictwo Zakładu Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, Warszawa*, 1939.
- [15] Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku. *Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa*, 1973.
- [16] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*. W. Zin (red.). Tom I. W. Kalinowski (red.), *Arkady, Warszawa*, 1986.

Streszczenie

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie wpływu czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Badaniom poddano dwa sąsiednie ośrodki miejskie o średniowiecznym rodowodzie, leżące na jednym szlaku handlowym: Jarosław i Przemyśl.

Przedstawiono zarys ich rozwoju ze zwróceniem szczególnej uwagi na lokacyjne układy urbanistyczne oraz ważniejsze przemiany przestrzenne. Szczegółową analizę przeprowadzono pod kątem wpływu czynników miastotwórczych na rozwój wybranych ośrodków. Czynniki te zdefiniował Tadeusz Tołwiński w *Urbanistyce* [14], wyróżniając czynnik warunków przyrodzonych, czynnik gospodarczy, czynnik warowności (militarny), czynnik komunikacji, czynnik obyczajowo-prawny i czynnik kompozycji urbanistycznej. Stanowią one dogodne kryteria analizy porównawczej, porządkując i uczytelniając jej przebieg.

Abstract

This article is an analysis of city-forming factors on town development. Research was carried out in two neighbouring towns with medieval origins, located on one trade route: Jarosław and Przemyśl.

The outline of their development is presented with particular attention drawn to the chartered urban layouts and more important spatial transformations. A detailed analysis was carried out concerning the impact of city-forming factors on the development of the selected towns. Those factors were defined by Tadeusz Tołwiński in his *Urbanistyka* [14], distinguishing the natural conditions factor, the economic factor, the defensiveness (military) factor, the communications factor, the social-legal factor and the urban composition factor. They constitute convenient criteria for a comparative analysis, ordering the process and making it clearer.